

شبکه‌های اجتماعی مجازی و کنش سیاسی

حمزه عالمی چراغعلی^۱

استادیار اندیشه سیاسی، مجتمع آموزش عالی شهید محلاتی، قم، ایران
hz.alemi@gmail.com

چکیده

این پژوهش رابطه بین شبکه‌های اجتماعی مجازی و کنش سیاسی را با رویکرد کیفی و روش توصیفی - تبیینی بررسی می‌کند. در این پژوهش، نظریات مختلف درباره‌ی کارکردها و ویژگی‌های فضای مجازی به صورت عام و شبکه‌های اجتماعی مجازی به صورت خاص، بررسی شده است. ماحصل این دیدگاه‌ها درباره چگونگی رفتار فرد در فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی مجازی می‌گوید: شبکه‌های اجتماعی مجازی سبب به وجود آمدن گرایش‌های مقاومت افراد در قبال الگوهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی رسمی که میل به تحمیل اراده بر فرد دارند، می‌شود. در مرحله بعد با مطالعه الزامات کنش سیاسی از دیدگاه ژولین فروند، این موضوع بررسی شد که تقویت گرایش‌های مقاومت افراد توسط شبکه‌های مجازی، چه رابطه‌ای با کنش سیاسی آن‌ها دارد؟ آیا شبکه‌های اجتماعی مجازی سبب تقویت کنش سیاسی افراد می‌شوند؟ نتایج حاصل، بیان‌گر این است که: شبکه‌های اجتماعی مجازی کمتر رابطه مثبت با کنش سیاسی دارند. این شبکه‌ها نقش یاری‌دهنده‌ی زیادی در کنش سیاسی ندارند و اتفاقاً هر اندازه کنش سیاسی از حوزه واقعیت به فضای مجازی بیشتر روی آورد، با موانع بیشتری در رسیدن به موفقیت مواجه می‌شود.

کلمات کلیدی: فضای مجازی، شبکه‌های اجتماعی مجازی، کنش سیاسی.

۱ مقدمه

ظهور و گسترش فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات، دوران کنونی را با تغییرات سریع و بنیادین مواجه کرده است. در دوران کنونی فناوری اطلاعات سبب گسترش منطق شبکه‌سازی در همه انواع فرایندها و سازمان‌ها شده و در همین جهت شبکه‌های اجتماعی مجازی به نماد حضور انسان در زندگی مجازی (زندگی دوم) تبدیل شده‌اند. این زندگی مجازی برساخته بشر نمی‌تواند از زندگی واقعی او مجزا باشد و برخی ویژگی‌های زندگی واقعی انسان، در حوزه مجازی رخ می‌نماید و در گام بعد از این حوزه به زندگی واقعی وارد می‌شود. بنابراین می‌توان تأثیر این شبکه‌ها را در حوزه‌های مختلف زندگی واقعی از جمله حوزه سیاست جستجو کرد. در این جهت پژوهش حاضر این سؤال اصلی را دنبال می‌کند که: چه رابطه‌ای بین شبکه‌های اجتماعی

مجازی و کنش سیاسی وجود دارد؟ و آیا شبکه‌های اجتماعی مجازی سبب تقویت کنش سیاسی می‌شوند؟ پاسخ اولیه عبارت است از این‌که:

الف) بین شبکه‌های اجتماعی مجازی و کنش سیاسی رابطه مثبت وجود دارد.

ب) شبکه‌های اجتماعی مجازی سبب تقویت کنش‌های سیاسی افراد می‌شوند.

۲ مروری بر پژوهش‌های موجود

بسیاری از پژوهش‌های انجام شده در محدوده‌ی این موضوع، اغلب با رویکردی کمی و روش‌های پیمایشی، شبکه‌های اجتماعی مجازی را عامل مؤثر و مفیدی در حوزه سیاست دانسته‌اند، شهرام‌نیا و دیگران در مقاله «سنجش تأثیر شبکه‌های اجتماعی بر مشارکت سیاسی: مطالعه‌ی موردی دانشجویان دانشگاه مازندران» [۱]، رابطه میان شبکه‌های اجتماعی مجازی و مشارکت سیاسی را مثبت دانسته‌اند. محموداوغلی در مقاله «بررسی تأثیرات شبکه‌های اجتماعی بر کنشگری سیاسی دانشجویان دانشگاه اصفهان» [۲] تأثیر این شبکه‌ها بر کنش سیاسی را تقویت کننده و در دو جهت کنش‌های سازنده و نامتعارف می‌داند. نوری و قلی پور در مقاله «رسانه‌های جدید و کنش جمعی در جامعه سیاسی ایران» نیز گسترش شبکه‌های اجتماعی را مساوی با گسترش کنش‌های جمعی در جامعه ایران دانسته و میان این دو رابطه‌ای مثبت می‌بینند [۳]. در مقابل این پژوهش‌ها، مقاله پیش‌رو با اولویت دادن مبانی نظری بر موارد عینی، بررسی هویت و چیستی دو متغیر شبکه‌های اجتماعی مجازی و کنش سیاسی را مقدم بر بررسی کارکردی این دو می‌داند و از این منظر متمایز از پژوهش‌های انجام شده خواهد بود. در این میان مقاله «واکاوی امر سیاسی در فضای مجازی از منظری آرنتی» با رویکردی نظری و کیفی معتقد است شبکه‌های اجتماعی مجازی کمکی به دموکراسی و تقویت کنش سیاسی در عرصه عمومی نمی‌کنند، این مقاله که امر سیاسی را از منظر هانا آرنت بررسی کرده است [۴]، هرچند با مقاله پیش‌رو رویکردی همسو دارد، اما در مقاله حاضر کنش سیاسی به‌صورت دقیق‌تر و با شاخص‌های واضح‌تری بر مبنای دیدگاه ژولین فروند تعریف شده است و از این رو رابطه شبکه‌های اجتماعی مجازی با کنش سیاسی را واضح‌تر تبیین می‌کند.

۳ ویژگی‌های بنیادین شبکه‌های ارتباطی مجازی

مطالعه شبکه‌های اجتماعی مجازی فارغ از ویژگی‌ها و کارکردهای فنی آن‌ها نشان می‌دهد که این شکل از فناوری معانی و ویژگی‌های فرهنگی خاصی را منتشر می‌کند. دیوید بل می‌گوید فضای سایبر به‌طور هم‌زمان هم محصول فرهنگ و هم تولیدکننده فرهنگ است [۵]. بسیاری از پژوهشگران این حوزه، ویژگی‌های شبکه‌های مجازی را در دو دسته ویژگی‌های مثبت و منفی تقسیم بندی کرده‌اند که به اختصار در جدول شماره ۱ می‌آید.

جدول ۱: ویژگی‌های مثبت و منفی شبکه‌های اجتماعی مجازی

جنس ویژگی	نوع ویژگی	متفکران و پژوهش‌های طرفدار آن
ویژگی‌های مثبت	تکثر اطلاعات و تضارب آراء	جیمز اسلوین [۶] / مائورا کانوی [۷] / دانا بوید [۸]
	رهایی از سیطره قدرت رسمی	لویسون [۹] / مائورا کانوی [۱۰] / هربرت شیلر و یورگن هابرماس [۱۱] / تامسون [۱۲] / ماریا باکارجیوا [۱۳] / آنتونی گیدنز [۱۴] / بروس بیمبر [۱۵] / اتلینگ، فاریس و پالفری [۱۶]
	سرعت بالا و سهولت در انتقال اطلاعات	فرانسیسکا پولتا [۱۷] / سعیدرضا عاملی [۱۸] / ایمانوئل کاستلز [۱۹] / هیوبرت دریفوس [۲۰]
	فرصت بروز علایق شخصی	جیمز اسلوین [۲۱] / دانا بوید [۸]
ویژگی‌های منفی	فاصله‌گیری از فضای واقعی	شری ترکل [۲۲] / هوارد رین گلد [۲۳]
	دگرگشت ارتباطات واقعی	شری ترکل [۲۴] / زیگموند باومن [۲۵] / هیوبرت دریفوس [۲۶]
	عدم تمرکز و بی‌نظمی	یورگن هابرماس [۲۷] / گلدستین و روتیج [۲۸] / نیکلاس کار [۲۹] / جیمز روزنا [۳۰] / مارک پاستر [۳۱] / ایمانوئل کاستلز [۳۲] / گیدنز [۳۳]
	ایجاد هویت منعطف و سیال	هیوبرت دریفوس [۳۴] / چانگ تزو [۳۵] / دیوید بل [۳۶] / شری ترکل [۲۴] / نورمحمدی [۳۷]

از مطالعه ویژگی‌های شبکه‌های اجتماعی مجازی این جمع‌بندی حاصل می‌شود: «شبکه‌های اجتماعی مجازی و محیطی است که با افزایش آگاهی و فراهم‌سازی زمینه طرح علایق شخصی، سبب به‌وجود آمدن گرایش‌های مقاومت افراد در قبال الگوهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی رسمی که میل به تحمیل اراده بر فرد دارند، می‌شود. فرد در این شبکه‌ها می‌خواهد اجباری که در واقعیت از سوی حکومت یا عرف بر او می‌شود را بشکند و نیروی خود را آزاد کند و نیازهایی که در واقعیت به‌سبب سلطه حکومت و عرف به آن‌ها نرسیده را در فضای مجازی دنبال کند، اما تکثرگرایی و بی‌نظمی در فضای مجازی، تحول زمان و مکان، وجود هویت‌های سیال و دگرگشت روابط انسانی، بین او واقعیات جدایی ایجاد می‌کند.» با شناخت ابعاد کنش سیاسی بیشتر این سؤال شکل می‌گیرد که ایجاد گرایش‌های مقاومت در افراد از یک سو و از سوی دیگر شکاف بین فضای مجازی و واقعی چه تأثیراتی بر کنش سیاسی افراد در واقعیت دارد؟

۴ کنش سیاسی

کنش مفهومی است که ابتدا از سوی جامعه‌شناسان طرح شد و جایگاه مهمی در آراء ماکس وبر، امیل دورکیم و تالکوت پارسونز دارد. کنش از نظر ماکس وبر جهت‌گیری رفتاری قابل درک ذهنی است [۳۸]. در نظر او نوع کنش یک فرد را ساختار اجتماعی تعیین می‌کند. در مقابل دورکیم بر وجه تعیین‌کنندگی ساختار اجتماعی تأکید دارد و در موضعی میانه، پارسونز این دو عامل را با یکدیگر در نظر می‌گیرد. به عقیده پارسونز کنش‌گر با داشتن معانی و ارزش‌ها به-هنگام انتخاب هدف تحت «شرایط و وضعیت» اجتماع قرار دارد و این شرایط و وضعیت اجازه نمی‌دهد که کنش‌گر هرگونه که تمایل دارد، تصمیم بگیرد [۳۹].

در میان اندیشمندان سیاسی، هانا آرنت به مسئله کنش سیاسی پرداخته است. آرنت با تقسیم زندگی عمل‌ورزانه قرون وسطی به سه مقوله «زحمت»، «کار» و «عمل»، سیاست را در حوزه عمل انسان تعریف می‌کند. او عمل سیاسی (کنش سیاسی) را عالی‌ترین وجه رفتار انسانی می‌داند. در حالی که زحمت برای رفع نیازهای مادی و بیولوژیکی و کار برای ساختن جهانی آباد است، عمل برای ساختن جهانی آزاد است [۴۰].

در این میان ژولین فروند از جمله متفکران علم سیاست است که تلاش کرده فهم نسبتاً روشنی از امر سیاسی، عمل سیاسی، هدف‌ها و وسیله‌های ویژه امر سیاسی ارائه کند. در کتاب وی با عنوان سیاست چیست؟ [۴۰] می‌توان معنای کنش سیاسی و ابعاد آن را یافت. در اینجا با ملاک قرار دادن دیدگاه فروند، به چستی کنش سیاسی و الزامات ویژه آن می‌پردازیم.

فروند سعی می‌کند چگونگی حرکت گام‌به‌گام فرد در عرصه سیاسی برای رسیدن به اهداف خود را ترسیم کند. او سیاست را جزء فعالیت‌های بنیادین بشر می‌داند که بر داده بنیادین جامعه یا زندگی اجتماعی استوار است. کنش سیاسی در نظر فروند ترکیبی از تصمیم برخاسته از انگیزه و آگاهی، کاربست هوشمندانه وسیله‌ها و پیش‌بینی نتیجه‌هاست. وی در تشریح عمل، وسیله‌ها و اهداف سیاسی، همواره نگاه به محیط اجتماعی دارد. از مجموع مباحث فروند درباره کنش سیاسی این تعریف حاصل می‌شود: «تصمیم و اراده خودآگاه، هوشمندانه و شجاعانه فرد یا گروهی از افراد که با در نظر گرفتن شرایط اجتماعی، برای پیروزی در عرصه سیاسی با شجاعتی هوشمند، امکانات لازم را با پیش‌بینی نتیجه‌های احتمالی در جهت رسیدن به هدف سیاسی مشخص به کار می‌گیرند.» ژولین فروند در هر یک از مراحل سه‌گانه کنش سیاسی یعنی تصمیم آگاهانه، کاربست هوشمندانه وسیله‌ها و پیش‌بینی نتیجه‌ها، لوازم و بایسته‌هایی را برای موفقیت کنش‌گر سیاسی تجویز می‌کند. با توجه به این بایسته‌ها - که نوعی برنامه عملی موفقیت در طی مسیر کنش سیاسی است - به بررسی رابطه نتایج حاصل از رفتار فرد در شبکه‌های اجتماعی مجازی با کنش سیاسی می‌پردازیم.

۵ رابطه شبکه‌های اجتماعی مجازی و کنش سیاسی

۱.۵ افزایش آگاهی در محیط مجازی و کنش سیاسی

علاوه بر این که در همان مشاهدات اولیه در اینترنت و شبکه‌های اجتماعی مجازی این موضوع قابل تأیید است، گفته شد که محققینی همچون دانا بوید، جیمز اسلوین، تامسون و بندیکت نیز به آن اشاره کرده‌اند. در عین حال این افزایش آگاهی و شناخت در شبکه‌های اجتماعی مجازی به اعتقاد برخی نظریه‌پردازان، قابل اعتماد نیست. استفاده روزنا از نظریه «چگالی اجتماعی» در توضیح «اندیشه‌های انتزاعی و نسبی‌گرایی فرد در فضای مجازی»، نظریه نیکلاس کار در مورد «جابجایی مدام ذهن در اینترنت» و تأثیر آن بر عدم تمرکز فکری و استدلال دریفوس در ناکارآمدی آموزش مجازی از راه دور توسط اینترنت، گویای این است که آگاهی و شناخت برآمده از اینترنت و شبکه‌های اجتماعی مجازی، متزلزل، سطحی و متکثر است. این نوع آگاهی در معرض تغییر و بی‌ثباتی است. در حالی که کنش سیاسی در نظر فروند، نیازمند آگاهی و شناخت منسجم و هوشمندی کنش‌گر در تمامی مراحل تصمیم‌گیری، کاربست وسیله‌ها و پیش‌بینی نتیجه‌هاست. کنش اولین

مواجه آگاهانه و هوشمندانه فرد با وسیله‌های موجود، انتخاب هوشمندانه وسیله‌ها، سازماندهی خردمندانه و کاربست روشن‌بینانه آن‌ها برای رسیدن به اهداف سیاسی است [۴۱]. حال آن‌که به اعتقاد ترکل محیط مجازی منجر به سرگردانی افراد در محیط واقعی می‌شود [۴۲].

فرد نمی‌تواند بدون شناخت واقعیت‌های اجتماعی کنش‌گری موفق باشد. به اعتقاد فروند ارجاع به اجتماع برای هر تصمیم سیاسی تعیین‌کننده است [۴۳] و دریفوس می‌گوید آگاهی از واقعیات وابسته به جسم است و بدن منبع درک ما از واقعیات است، اما در فضای مجازی عدم حضور بدن منجر به نبود درک از واقعیت آدم‌ها و اشیاء می‌شود [۴۴]. ترکل نیز معتقد است فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی مجازی برای این‌که واقعا یکدیگر را بشناسیم و درک کنیم، کارآیی ندارند [۴۵].

بعد از مرحله تصمیم‌گیری، کنش نیازمند میانجی رسیدن به هدف است و وسیله‌ها نقش میانجی را ایفا می‌کنند. وسیله‌ها منابع مادی گذر از طرح به اجرا را تعریف می‌کنند. در این مرحله نیز به‌کارگیری وسیله‌ها برای پیشبرد کنش و رسیدن به هدف نیازمند هوشمندی، نرمش، تجربه و شم پیش‌بینی رویدادها است. روش کاربست وسیله‌ها باید همراه با بازاندیشی و صرفه‌جویی در مصرف منابع باشد و کورکورانه از آنچه دیگران دنبال کرده‌اند پیروی نشود. عدم بازاندیشی در روش استفاده از وسیله‌ها، سبب می‌شود تا فرد همواره آن روش را کارآمد بداند و در نتیجه دچار جزم‌اندیشی شده و در این وضعیت آن روش خود به هدف تبدیل می‌شود. نتیجه این‌که دستیابی به اهداف صورت نمی‌گیرد، در حالی‌که به گفته فروند، وسیله‌ها تنها برای رسیدن به هدف معنادار می‌شوند [۴۶].

فضای مجازی امکان بازاندیشی در مصرف منابع را با مشکل مواجه می‌کند. عدم تاریخ‌نگری در فضای مجازی زمینه بازخوانی اقدامات گذشته و برنامه‌ریزی بر مبنای تجربه را فراهم نمی‌کند. اسلویین تأیید می‌کند که اینترنت سبب متلاشی‌شدن تجربه می‌شود [۴۷]. کنش سیاسی در شبکه‌های اجتماعی مجازی کمتر وابسته به تجربیات تاریخی است.

پیش‌بینی و ارزیابی نتیجه‌ها نیز مستلزم آگاهی و هوشمندی است. مسئله نتیجه‌ها در کانون کنش جای دارد. برخی از آن‌ها قابل پیش‌بینی هستند و برخی دیگر به‌شکلی غیرقابل پیش‌بینی در هنگام کنش و عمل رخ می‌دهند. برای آن‌دسته از نتیجه‌های قابل پیش‌بینی باید با محاسبه خردمندانه، سرشت آماج مورد نظر، داده‌های آغاز راه، وسیله‌های در دسترس، واکنش‌های احتمالی حریف، در صورت لزوم درجه‌بندی وسیله‌ها، در هم‌کوفتن پایداری‌ها و هم‌چنین وضع روحی، هوشمندی و سازماندهی همکاران و سرانجام وضعیت نوینی که دست‌آورد کار ایجاد می‌کند را پیش‌بینی کرد. اما به‌هنگام رخ‌دادن یک نتیجه غیرقابل پیش‌بینی باید از چنان ابتکار عملی برخوردار بود که بتوان چالاک‌تر از حریف با آن رویارو شد و از آن بهره‌برداری نمود [۴۸].

قابلیت پیش‌بینی در شبکه‌های اجتماعی مجازی نیز به سبب فاصله فضای مجازی از فضای واقعی، آمیخته با تخیلات خواهد بود. کشیده‌شدن دامنه تفکرات در فضای مجازی به موضوع رهاسازی بدن گوشتی و امکان سیر بدون جسم در این محیط، نشانه‌هایی از تخیلات فرد در محیط مجازی است. خودبازنمایی فرد در فضای مجازی، یعنی نشان دادن غیرواقعی خود در این محیط، که ترکل به آن اشاره می‌کند، نشانه‌ای از رفتار خیال‌گونه فرد در محیط مجازی است. عرصه واقعی سیاست، ساختارهای قدرتمند پنهان، اما اثرگذاری دارد که خیال‌پردازی در محیط مجازی مانع محاسبه آن‌ها می‌شود. در این شرایط کنش سیاسی افراد محدود

به رفتارهای مقطعی و هیجانی شده و همچنان که فروند می‌گویند به رمانتیک عمل برای عمل فرو می‌غلطد و دوام زیادی نخواهد آورد.

۲.۵ تکثرگرایی و بی‌نظمی و کنش سیاسی

تکثرگرایی فرد و بی‌نظمی رفتار فرد در محیط مجازی و بازتاب آن در رفتار واقعی، مورد تأیید برخی از نظریه‌پردازان است. دیدگاه روتیچ گلدشتاین درباره تأثیر شبکه‌های مجازی بر افزایش انشعابات داخلی یک گروه، عدم کارایی این شبکه‌ها در شکل‌دادن به توافق عمومی از نظر مارک پاستر، اشاره به بی‌نظمی‌های نوین به‌عنوان پیامد رسانه‌های ارتباطی جدید توسط کاستلز، اعتقاد گیدنز به افزایش بی‌نظمی به‌عنوان پیامد استفاده از رسانه‌های جدید و نتیجه‌گیری هابرماس از تحول زمان و مکان توسط رسانه‌های جدید و تأثیر آن بر ایجاد بی‌نظمی، از جمله این نظریات هستند که پیش‌تر مطالعه شد.

تکثرگرایی و بی‌نظمی موجود در فضای مجازی در مقابل نظم به‌عنوان الزامی ویژه در کنش سیاسی، قرار می‌گیرند. نظم و ترتیب وسیله‌ها و اولویت‌بندی آن‌ها و نیز اولویت‌بندی مسائل پیش‌رو در کنش سیاسی مقولاتی ضروری است. نظم سبب تمایزگذاری و اولویت‌بندی وسیله‌ها و مسائل شده و پیش‌بینی را عینیت می‌بخشد، حصول نتیجه‌ها از این راه ممکن است [۴۹]، تمایزگذاری و گزینش، الزام دیگری در کنش سیاسی است که در تقابل با تکثرگرایی فضای مجازی قرار دارد. در کنش سیاسی، تصمیم با توسل به گزینش، امکان‌ها را محدود می‌کند. به اعتقاد فروند، تصمیم‌گیری به‌معنای گسست با رایزنی است، زیرا در نبود تصمیم، رایزنی را پایانی نیست. تصمیم‌گیری لحظه‌ای است که تردیدها را کنار می‌گذارد و در بین امکان‌های گوناگون، برخی را گزینش می‌کند [۵۰]. بنابراین در وضعیت متکثر و تأیید تمام امکان‌ها، بدون ترجیح یکی بر دیگری، تصمیمی گرفته نمی‌شود و کنشی ایجاد نمی‌گردد. در حالی که به‌گفته دریفوس اینترنت نقطه‌نهایی این گرایش است که هر چیزی را تا حد ممکن انعطاف‌پذیر کنیم و هر قدر از واقعیت را که می‌توانیم دیجیتال نمائیم و به هم پیوند دهیم [۵۱].

بی‌نظمی و تکثرگرایی فضای مجازی، خود ریشه در تحول مفهوم زمان و مکان در عصر اطلاعات و ارتباطات دارد. زمان و مکان موجود در شبکه‌های اجتماعی مجازی، تحت تحولات فناوری ارتباطات و اطلاعات، از معنای واقعی خود خارج شده و حاصل آن زمان بی‌زمان و مکان بی‌مکان است. در حالی که زیست - جهان انسان اجتماعی از زمان خلقت آدمی به شدت مقید به زمان و مکان بوده و ساختار فضا - زمانی، زندگی اجتماعی، چگونگی کنش اجتماعی و روابط اجتماعی فرد را مشخص می‌کند [۵۲]. سیاست همانند دیگر مناسبات اجتماعی در فضا آشکار می‌شود. اندیشیدن درباره سیاست و قدرت تقریباً همواره با فراخواندن مجموعه‌ای از مناسبات فضایی همراه است. این فضاهای واقعی نمودار قدرت اجتماعی و مکانی برای رویدادهای سیاسی و سازنده موضوعات کنش سیاسی هستند [۵۳]. و قدرت سیاسی در فضای واقعی که اشغال می‌کند بازنمایی می‌شود [۵۴]. همچنین مقوله تمایزات مکانی و بار عاطفی مترتب بر آن‌ها به رفتار سیاسی کنشگران عرصه سیاست عمق و گستره خاص می‌بخشد. برخی مکان‌ها کارکرد راهبردی دارند و به کار ویژه جریان‌های سیاسی ماهیت ملی و بین‌المللی می‌بخشند. به طوری که برداشت دیگر ملل درباره کشور خاص تابعی از بروز رفتار سیاسی در فلان مکان خاص است [۵۵].

با این توضیح می‌توان گفت در کنش سیاسی، زمان و مکان در خدمت نوع کنش، انگیزه و اهداف بازیگران آن است. در مقابل زمان بی‌زمان و مکان بی‌مکان محیط مجازی، می‌تواند برساخته کاربران باشد و از این رو متکثر، مبهم و ناپایدار است. همچنین تکثرگرایی فرد در محیط مجازی و بی‌نظمی مؤثر بر وی در این محیط، توافق و همبستگی لازم در کنش سیاسی را با مشکل مواجه می‌کند. روتیج گلدشتاین و مارک پاستر مستقیماً به این موضوع اشاره می‌کنند. ژولین فروند کنش سیاسی را مستلزم سازش و تصمیم قاطع می‌داند که گزینش میان این دو به اوضاع و احوال و موقعیت بستگی دارد، اما در عین حال «سازشی ناجورگاه بهتر از تصمیمی ناشیانه و خشک است.» به گفته فروند در مرحله تصمیم‌گیری و گزینش وسیله‌ها، از آنجا که بخش مهمی از گزینه‌های سیاسی نامعلوم و مبهم است، بهترین راه، سازش است، چرا که زندگی مشترک بدون توافق دوستانه، بدون قراردادها، بدون آشتی‌ها و بدون امتیازدهی دو جانبه، امکان‌ناپذیر است [۵۶].

علاوه بر این تکثرگرایی موجود در فضای مجازی و بی‌نظمی برخاسته از آن سبب از بین رفتن منابع کنش سیاسی می‌شود. به اعتقاد ترکل افراد با درگیر شدن در فضای مجازی، از سیاست در زندگی واقعی دور افتاده‌اند [۵۷]. هوارد رین‌گلد می‌گوید: طبیعت خالی از خطر فضای مجازی سبب کشیده شدن افراد به آن می‌شود و این‌گونه وقت و انرژی شهروندان را که می‌تواند صرف مسائل جامعه واقعی شود، به تحلیل می‌برد [۵۸]. در مقابل کنش سیاسی نیازمند صرف هوشمندانه سرمایه‌هاست. انگیزه و باور به یک هدف، سرمایه‌های کنش سیاسی هستند. شبکه‌های اجتماعی مجازی این سرمایه‌ها را قبل از این که در خدمت کنش درآیند در خدمت گفتگو و ابراز احساس در درون خود قرار می‌دهند و توشه راه کنش را از بین می‌برند [۵۹].

۳.۵ رهایی از سیطره قدرت رسمی و کنش سیاسی

گفته شد که یکی از نتایج مهم فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی مجازی بر رفتار فرد، افزایش مقاومت او در قبال سیاست رسمی کشور که نیل به تحمیل اراده بر فرد دارند، است. در مقابل باید توجه داشت که ساختار متکثر فضای مجازی از میزان مقاومت فرد می‌کاهد. مارک پاستر به دلیل تکرار دیدگاه‌های متفاوت در اینترنت و فضای مجازی، آن را در شکل‌دهی به توافق در حوزه عمومی و در نتیجه نیل به دموکراسی ناکارآمد می‌داند [۶۰]. اس.ادای و همکاران وی معتقدند فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی مجازی فرد را با گفتگو و بحث در محیط مجازی سرگرم می‌کنند و بازیگران یک کنش سیاسی را از فعالیت‌های سیاسی خلاق باز می‌دارد، سبب منفعل شدن آنان می‌گردد. با استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی این امکان به وجود آید که افراد غیرمتعهد تنها با پیوستن به گروه‌های مجازی موجود در فیس‌بوک یا توئیتر، اعتراضات خود را نشان دهند و در عمل تعهدی به حضور جدی در عرصه تظاهرات و اعتراضات خیابانی نداشته باشند [۶۱].

مقاومت سیاسی نیازمند شجاعت در تصمیم‌گیری است. شجاعت عنصر جوهری تصمیم است و تصمیم همانا شجاعت است، چرا که سبب می‌شود تصمیم به سمت هدف‌گیری در جریان افتد و عمل را تا رسیدن به هدف یاری کند. شجاعت سیاسی بر قاطعیت رأیی استوار است که به یاری آن می‌توانیم مسئولیت پیامدهای پیش‌بینی شده و پیش‌بینی نشده عمل سیاسی را بپذیریم. شجاعت به معنای به دست گرفتن سرنوشت است. نشان دادن رفتاری تزلزل‌ناپذیر برگ برنده فوق‌العاده‌ای برای تصمیم‌گیری است، زیرا در اردوی مخالف بی‌تصمیمی و دودلی برمی‌انگیزد. قاطعیت در تصمیم‌گیری سبب غافل‌گیری حریف می‌شود و او را در

وضعیتی فرودست قرار می‌دهد. به گفته توسیدید هراسناک‌ترین چیزها تردید پیاپی در تصمیم‌گیری است. بنابراین شجاعت و قاطعیت از لوازم اصلی تصمیم‌گیری در کنش سیاسی هستند. [۶۲] علاوه بر این شجاعت سبب خطرپذیری شده و غلبه بر موانع می‌شود. تحمل خطر و زیان یکی از ضرورت‌های دیگر رسیدن به پیروزی در کنش سیاسی است، چرا که عرصه سیاسی لاجرم نیازمند نبرد است [۶۳].

فضای مجازی با ساختار متکثر و سرگرم‌سازی افراد نمی‌تواند چنین شجاعت و خطرپذیری را برای نیل به موفقیت در کنش سیاسی فراهم کند. گیدنز معتقد است ارتباطات مجازی بدون خطرپذیری و همراه با احساس امنیت است [۶۴]. و رین‌گلد می‌گوید طبیعت خالی از خطر فضای مجازی سبب کشیده‌شدن افراد به آن می‌شود [۶۵]. بر این اساس حتی می‌توان گفت به نظر می‌رسد کنش‌گران سیاسی اگر بیش از عمل واقعی به عمل مجازی در شبکه‌های اجتماعی روی آورند، همان قاطعیتی که در فرایند کنش کسب کرده‌اند را از دست خواهند داد. محیط و ساختار شبکه‌های اجتماعی مجازی که آمیخته با تکثرگرایی و سرگرم‌سازی است، نقطه مقابل قاطعیت و هوشیاری، یعنی گوهرهای ویژه کنش سیاسی هستند.

۴.۵ هویت در فضای مجازی و کنش سیاسی

فرد در محیط مجازی هویتی منعطف و سیال دارد، ساختار شبکه‌های مجازی با داشتن ویژگی‌هایی همچون انعطاف و تکثرگرایی توانایی کمک به داشتن شخصیت محکم و استواری که کنش سیاسی می‌طلبد را ندارد. دیدگاه‌هایی که درباره رهاسازی بدن گوشتی و امکان سیر در فضای مجازی را دنبال می‌کنند، هرچند هم خیال‌پردازانه باشند، مبتنی بر همین هویت سیال و دیجیتال فرد در محیط مجازی هستند. ترکل، دیوید بل و چان تزو، هر سه به هویت منعطف و دیجیتالی فرد در محیط مجازی اشاره می‌کنند و نگارش کتابی توسط دریفوس در پاسخ به موضوع هوش مصنوعی و دیدگاه‌های رهاسازی بدن در محیط مجازی گویای ویژگی بارز سیالیت هویت در محیط مجازی و آثار آن در درو افتادن فرد از زندگی واقعی است.

در حالی که کنش سیاسی نیازمند هویت باثبات کنش‌گر است؛ شخصیتی که چالش‌های هویتی نداشته باشد و بتواند در لحظات حساس سیاسی، هوشمندی و شجاعت را با هم آمیخته و تصمیم‌های قاطعی بگیرد. عدم تعادل شخصیتی و بی‌هویتی سبب می‌شود تا فرد متزلزل عمل کرده و در مقابل حریف صحنه را ترک کند. همچنین گفته شد از الزامات مهم کنش سیاسی توانایی غلبه بر پایداری‌هایی است که در مسیر آن ایجاد می‌شود. با این توضیح هویت‌های سیال و مبهم در شبکه‌های اجتماعی مجازی اسباب موفقیت کنش سیاسی را چندان برآورده نمی‌کنند. از سوی دیگر بخشی از هویت فرد وابسته به محیط است. هویت مکانی بخشی از زیربنای هویت انسان و برآیند شناخت او درباره جهان (محیط ادراکی و واقعی) است که در آن زندگی می‌کند [۶۶]. در حالی که بی‌مکانی و ابهام در مکان صدور پیام‌ها در شبکه‌های اجتماعی مجازی، در ایجاد یک هویت باثبات برای به سرانجام رساندن کنش سیاسی اخلال ایجاد می‌کند.

برخی پژوهش‌های کمی، شکل‌گیری و رشد هویت‌های قومی در شبکه‌های اجتماعی مجازی را تأیید می‌کنند. بر مبنای یک تحقیق میدانی، شاخص‌های قومی نه تنها در اینترنت روبه زوال نهماده‌اند، بلکه در واقع در سراسر فضای مجازی حاضرند [۶۷]. پژوهش دیگری با مطالعه کیفی وب سایت‌ها، وبلاگ‌ها و اتاق‌های گفتگوی قومیت‌های آذری، بلوچ، ترکمن، کرد و عرب خوزستانی، با موضوع «اینترنت و هویت در پنج هویت

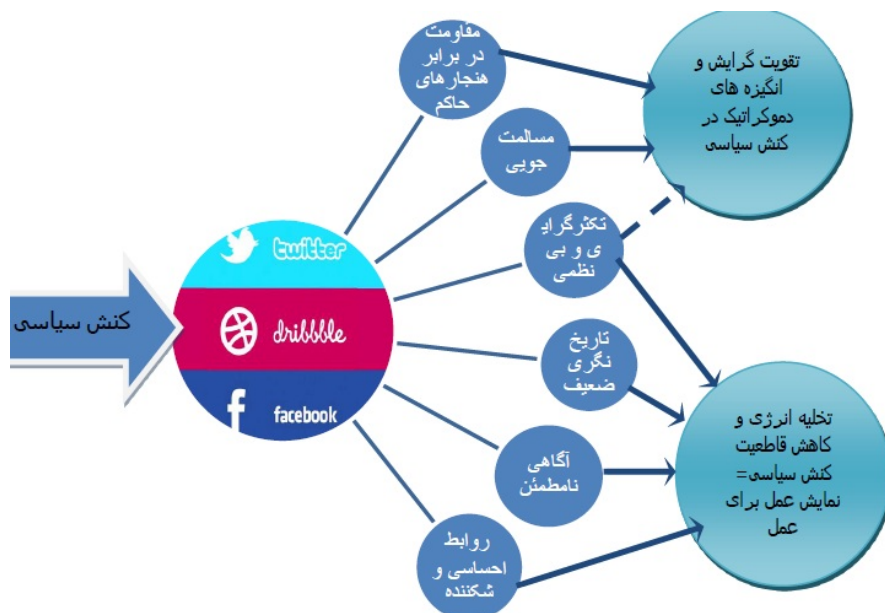
قومی ایران»، به این نتیجه رسیده که کردها تعلقات قومی خود را به نمایش گذاشته و تأکید زیادی بر استفاده از زبان کردی داشته‌اند [۶۸]. با توجه به مجموعه یافته‌های این دو تحقیق و در حالی که می‌گوییم فرد در فضای مجازی هویتی سیال و تغییرپذیر دارد، چگونه این هویت سیال و منعطف می‌تواند در فضای مجازی حول نیازهای حل نشده واقعی انسجام یابد؟

باید گفت اساساً ویژگی فنی و عام اینترنت داشتن ساختار دوگانه است. در فضای مجازی تمرکز وعدم تمرکز، کنترل مرکزی و خودمختاری، یگانگی و چندپارگی و جامعه‌پذیری و فردیت با هم جمع می‌شوند [۶۹]. بر این اساس هویت در شبکه‌های اجتماعی مجازی در جهت حل نیازهای حوزه واقعی انسان تغییر شکل می‌دهد، اما در عین حال نمی‌توان تأثیر تکثرگرایی و بی‌ثباتی فضای مجازی بر شکل‌گیری هویت سیال در این محیط را نادیده انگاشت. ثبات هویتی در محیط مجازی در نقاطی جهت دنبال کردن نیازهای حل نشده واقعی، آیا به معنای تأثیر این موضوع بر شکل‌گیری کنش سیاسی در جهت آن نیازهاست یا تکثرگرایی محیط مجازی مانع از پیوند ایده‌ها در فضای مجازی با کنش سیاسی می‌شود؟

مجموع دیدگاه‌هایی که گویای عدم شکل‌گیری آگاهی عمیق در محیط مجازی، تأثیر تکثرگرایی محیط مجازی و بی‌نظمی رفتاری برآمده از آن بر کنش سیاسی، بی‌زمانی و بی‌مکانی فضای مجازی و تأثیر آن در کنش سیاسی و عدم شکل‌گیری قاطعیت و خطرپذیری جهت کنش سیاسی در محیط مجازی را بیان می‌کنند، مانع از پاسخ سراسر مثبت به این سؤال هستند. برخی از محققین که معتقدند فناوری‌های جدید ارتباطی و شبکه‌های اجتماعی مجازی، به افراد شورشی که شناخت سیاسی کمی دارند، کمک کرده و آن‌ها را در رسیدن به اهداف خود یاری می‌کنند، لوازم دیگری را برای موفقیت افراد در یک جنبش سیاسی ضروری می‌دانند [۷۰]. این لوازم ضرورت رعایت مقتضیات کنش سیاسی را یادآور می‌شوند که بدون آن‌ها امکان موفقیت کنش‌گر فراهم نمی‌شود.

۵.۵ دگرگشت ارتباطات انسانی و کنش سیاسی

فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی مجازی علاوه بر گسست توافقات، از نظر برخی همچون ترکل و باومن، سبب انزوا و تنهایی بیشتر انسان می‌شوند و ارتباطات انسانی را از معنای واقعی خود خارج کرده، وضعیتی مقطعی و شکننده بر آن‌ها تحمیل می‌کنند. این نوع ارتباطات نمی‌تواند کنش سیاسی را به نتیجه رساند. هدف ویژه امر سیاسی تفاهم درونی و امنیت بیرونی یک اجتماع است و از آنجا که هدف‌های غایی با دیگر فعالیت‌های انسانی همچون فعالیت اقتصادی، فرهنگی، اخلاقی و... در پیوستگی است، بنابراین «سیاست در مجموع زندگی انسان ادغام می‌شود و سیاست نمی‌تواند منزوی، فعالیتی برای خود و ناگشوده به روی دیگر اقدامات بشر باشد» [۷۱]. این تعریف از سیاست با ارتباطات شکننده و انزوای افراد در محیط مجازی سازگار نیست. کنش سیاسی جهت دستیابی به اهداف ویژه امر سیاسی، مستلزم ارتباطات واقعی و مؤثر بین اعضای یک گروه است، چرا که نوع کنش سیاسی را اهداف ویژه امر سیاسی و اهداف غایی جامعه بشری معین می‌کنند و ماهیت این اهداف با انزوا در تضاد است.

شکل ۱: تاثیر فضای مجازی بر کنش سیاسی

۶ نتیجه‌گیری

اینترنت و شبکه‌های اجتماعی مجازی سبب افزایش آگاهی و دامنه شناخت فرد و گرایش وی به مقاومت در برابر الگوهای هنجاری حاکم می‌شوند. فضای متکثر و متنوع اینترنت و شبکه‌های اجتماعی مجازی از دیدگاه‌ها، نمادها و نشانه‌های مختلف و فراهم‌شدن زمینه سخن‌گویی افراد مختلف بدون هیچ مانعی، سبب انعطاف‌پذیری بیشتر افراد می‌شود. این ویژگی‌ها سبب گرایش‌های دموکراتیک در افراد، افزایش تحمل‌پذیری آنان و مطرح‌شدن خواسته‌هایی که در حوزه واقعی پاسخ داده نشده‌اند در ادبیات سیاسی حوزه مجازی و واقعی، می‌شود، اما این که این گرایش‌های دموکراتیک و برجسته‌شدن خواسته‌های پاسخ‌داده نشده در ادبیات جامعه، سبب ایجاد کنش سیاسی بر این مبنا می‌شود را نمی‌توان امیدوار بود. فضای مجازی ریشه در فضای واقعی دارد و ابتدا باید کنشی در حیطه واقعیت رخ بدهد تا آن‌گاه در فضای مجازی تبلور یابد. فضای مجازی نمی‌تواند آغازگر یک کنش سیاسی باشد، بدون این که در عرصه واقعیت اتفاقی رخ داده باشد. از سوی دیگر هرگاه در عرصه واقعی کنش سیاسی رخ دهد و این کنش در شبکه‌های اجتماعی مجازی بازتاب یابد، در این وضعیت شبکه‌های اجتماعی مجازی هرچند آرمان‌ها و اهداف این کنش را زنده نگه می‌دارند، اما همزمان موانعی را پیش روی آن ایجاد می‌کنند. تکرارگری و بی‌نظمی فضای مجازی، آگاهی نامطمئن، تضعیف تاریخ‌نگری و تجربیات تاریخی، روابط احساسی و شکننده سبب می‌شود تا از میزان قاطعیت و انرژی کنش‌گران سیاسی که فضای مجازی را برای بازتاب کنش سیاسی خود انتخاب کرده‌اند، کاسته شود و کنش سیاسی در نمایش عمل برای عمل خلاصه گردد. مجموع نتایج به دست آمده را می‌توان در شکل ۱ نشان داد.

بنابراین فرضیات پژوهش تا حد زیادی نیازمند تعدیل و اصلاح هستند. شبکه‌های اجتماعی مجازی کمتر رابطه مثبت با کنش سیاسی دارند. این شبکه‌ها نقش یاری دهنده زیادی در کنش‌های سیاسی ندارند و اتفاقاً هر اندازه کنش سیاسی از حوزه واقعیت به فضای مجازی بیشتر روی آورد، با موانع بیشتری در رسیدن به موفقیت مواجه می‌شود.

مراجع

- [۱] شهرام‌نیا، امیرمسعود، ابراهیمی‌پور، حوا، محموداوغلی، رضا و ملکان، مجید. سنجش تأثیر شبکه‌های اجتماعی بر مشارکت سیاسی: مطالعه موردی دانشجویان دانشگاه مازندران. فصلنامه جامعه‌شناسی کاربردی، (۶۵): ۱۹-۳۲، ۱۳۹۶.
- [۲] محموداوغلی، رضا. بررسی تأثیرات شبکه‌های اجتماعی بر کنشگری سیاسی دانشجویان دانشگاه اصفهان. مجله علمی پژوهشی مطالعات توسعه اجتماعی فرهنگی، (۴): ۱۴۵-۱۶۸، ۱۳۹۵.
- [۳] نوری، مختار و قلی‌پور، مجتبی. رسانه‌های جمعی و کنش جمعی در جامعه سیاسی ایران. فصلنامه جستارهای سیاسی معاصر، (۲): ۳۳-۵۳، ۱۳۹۷.
- [۴] نجف‌پور، سارا و قلی‌پور، مجتبی. واکاوی امر سیاسی در فضای مجازی از منظری آرنتی. دوفصلنامه سیاست نظری، (۲۶): ۲۸۷-۳۱۹، ۱۳۹۸.
- [۵] بل، دیوید. درآمدی بر فرهنگ‌های سایبر، ترجمه مسعود کوثری و حسین حسینی. جامعه‌شناسان، ۱۳۸۹، ۱۵.
- [۶] اسلویین، جیمز. اینترنت و جامعه، ترجمه عباس گیلوری و علی رادباوه. نشر کتابدار، ۱۳۸۰، ۱۳.
- [۷] کانوی، مائورا. «بهره‌برداری تروریست‌ها از اینترنت و چالش‌های مدیریت فضای اطلاعات» در انقلاب، اطلاعات، امنیت و فناوری‌های جدید، ترجمه علیرضا طیب. پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۸۹، ۱۴۲.
- [8] www.blogrunner.com/snapshot/d/9/2/twitter_pointless_babble_or_peripheral_awareness_social
- [۹] لوینسون، پل. جدیدتر از رسانه‌های خیلی جدید. مجله جهانی رسانه، (۱۰): ۶، ۱۳۸۹.
- [۱۰] کانوی، مائورا. همان، ۱۱۴.
- [۱۱] بهرامی، کمیل. نظریه رسانه‌ها (جامعه‌شناسی ارتباطات). کویر، ۱۳۸۸، ۹۴-۹۵.
- [۱۲] تامپسون، جان ب. رسانه‌ها و مدرنیته (نظریه اجتماعی رسانه‌ها)، ترجمه مسعود اوحدی. سروش، ۱۳۸۹، ۳۲۳.
- [۱۳] بل، دیوید. همان، ۹۳-۹۴.
- [۱۴] بهرامی، کمیل. همان، ۲۸۶-۲۸۷.
- [15] Bimber, B. The internet and political transformation: Populism, community, and accelerated pluralism. www.calstatela.edu/faculty/blawson/bimber%201998.pdf, *The University of Chicago Press*, 1998.
- [16] Etling, Bruce, Faris, Robert, and Palfrey, John. Political change in the digital age: The fragility and promise of online organizing. http://muse.jhu.edu/journals/sais_review/summary/v030/30.2.etling.html, 2010.
- [17] Polleta, Francesca. "free spaces" in collective action. *Theory and Society*, 28(1):1-38, 1999.

- [۱۸] عاملی، سیدسعیدرضا. دو فضایی شدن کره زمین و توسعه واقعی - مجازی. مجموعه مقالات ارزیابی فضای مجازی ایرانی، دانشگاه تهران، ۱۳۸۵، ۷-۱۲.
- [۱۹] کاستلز، مانوئل. عصر اطلاعات: اقتصاد، جامعه و فرهنگ (جلد اول)، ترجمه احد علیقلیان و افشین خاکباز. ویراستار پایا، علی. طرح نو، ۱۳۸۰، ۵۳۷.
- [۲۰] دریفوس، هیوبرت. نگاهی فلسفی به اینترنت. گام نو، ۱۳۸۳، ۱۹.
- [۲۱] اسلوین، جیمز. همان، ۱۳.
- [۲۲] بل، دیوید. همان، ۶۷-۷۵.
- [۲۳] دریفوس، هیوبرت. همان، ۱۲۱.
- [24] Turkle, Sherry. *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. Basic Books, 2011.
- [۲۵] بهرامی، کمیل. همان، ۲۹۳-۲۹۴.
- [۲۶] دریفوس، هیوبرت. همان، ۲۲.
- [۲۷] اسلوین، جیمز. همان، ۱۴.
- [28] Goldstein, Joshua and Rotich, Juliana. Digitally networked technology in kenya's 2007-2008 post-election crisis. *The Berkman Center for Technology and Society, Harvard University*, http://cyber.law.harvard.edu/sites/cyber.law.harvard.edu/files/Goldstein&Rotich_Digitally_Networked_Technology_Kenyas_Crisis.pdf.pdf, 2008.
- [۲۹] رجبی، داود. قاب جادو (آسیب‌های اینترنتی در غرب). مرکز پژوهش‌های صدا و سیما، ۱۳۸۹، ۱۰۳.
- [۳۰] روزنا، جیمز. «اطلاعات، هوش مصنوعی و توسعه مهارت‌های تحلیلی نخبگانی اعتلا یافته و مردمانی توانمندتر» در انقلاب اطلاعات، امنیت و فناوری‌های جدید، ترجمه علیرضا طیب. پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۸۹، ۷۳.
- [۳۱] مهدی‌زاده، سیدمحمد. اینترنت و حوزه عمومی. فصلنامه مطالعاتی و تحقیقاتی وسایل ارتباط جمعی (رسانه)، سال ۱۵، شماره ۵۹، ۱۳۸۳، ۱۲۵.
- [۳۲] اسلوین، جیمز، همان، ۴۸.
- [۳۳] بهرامی، کمیل. همان، ۲۸۶-۲۸۷.
- [۳۴] دریفوس، هیوبرت. همان، ۲۸.
- [۳۵] حافظ‌نیا، محمدرضا. جغرافیای سیاسی فضای مجازی. سمت، ۱۳۹۱، ۱۳.
- [۳۶] بل، دیوید. همان، ۱۹۰-۲۱۳.
- [۳۷] نورمحمدی، مرتضی. چالش‌های فرهنگ و هویت در فضای مجازی. پگاه حوزه، شماره ۲۶۱، ۱۳۸۸، ۳۱.
- [۳۸] وبر، ماکس. اقتصاد و جامعه، ترجمه عباس منوچهری و دیگران. مولی، ۱۳۷۴، ۳-۴.
- [۳۹] همیلتون، پیترو. تالکوت پارسونز، ترجمه علی برزگر. نشر مرن‌دیز، ۱۳۷۴، ۸۷.
- [۴۰] فروند، ژولین. سیاست چیست؟، ترجمه عبدالوهاب احمدی. آگاه، ۱۳۸۴.
- [۴۱] همان، ۴۴.

- [۴۲] بل، دیوید. همان، ۷۶-۷۹.
- [۴۳] فروند، ژولین. همان، ۴۳.
- [۴۴] دریفوس، هیوبرت. همان، ۱۱.
- [۴۵] بل، دیوید. همان، ۷۶-۷۹.
- [۴۶] فروند، ژولین. همان، ۸۳-۸۵.
- [۴۷] اسلوین، جیمز. همان، ۴۷-۴۸.
- [۴۸] فروند، ژولین. همان، ۹۱.
- [۴۹] همان، ۸۸-۸۹.
- [۵۰] همان، ۴۱.
- [۵۱] دریفوس، هیوبرت. همان، ۴.
- [۵۲] عاملی، سیدسعیدرضا. همان، ۷-۱۲. ۱۳۸۵.
- [۵۳] کاویانی، مراد و عزیزی، علی. نقش هویت مکانی در بروز گُش سیاسی مطالعه موردی: میدان و خیابان انقلاب شهر تهران. نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، ۱۷(۲۰):۱۵۸، ۱۳۹۰.
- [۵۴] همان، ۱۵۷.
- [۵۵] همان، ۱۵۶.
- [۵۶] فروند، ژولین. همان، ۹۹-۱۰۱.
- [۵۷] بل، دیوید. همان، ۹۷-۷۵.
- [۵۸] دریفوس، هیوبرت. همان، ۱۲۱.
- [۵۹] همان، ۸۳.
- [۶۰] مهدی‌زاده، سیدمحمد. همان، ۱۲۵.
- [۶۱] ماه‌پیشانیان، مهسا. آسیب‌شناسی نقش شبکه‌های اجتماعی مجازی در جنبش بیداری اسلامی مصر. نهضت نرم‌افزاری، صفحات ۵۱-۵۰، ۱۳۹۱.
- [۶۲] فروند، ژولین. همان، ۴۳-۴۷.
- [۶۳] همان، ۲۸-۳۰.
- [۶۴] اسلوین، جیمز. همان، ۱۶.
- [۶۵] دریفوس، هیوبرت. همان.
- [۶۶] کاویانی، مراد و عزیزی، علی. همان، ۱۵۵.
- [۶۷] حکیمی، رؤیا. نقش شبکه‌های اجتماعی بر هویت (مطالعه ای موردی روی فیس بوک و کاربران کرد). مجله جهانی رسانه، (۱۱)، ۱۳۹۰.
- [۶۸] فکوهی، ناصر و عیاری، آذرنوش. اینترنت و هویت در پنج هویت قومی ایرانی. مجله جهانی رسانه، ۱۳۸۸.
- [۶۹] ون‌دایک، جان. «سیاست‌گذاری در جامعه شبکه‌ای»، ترجمه پیروز ایزدی. فصلنامه مطالعاتی و تحقیقاتی وسایل ارتباط جمعی (رسانه)، (۵):۸۲، ۱۳۸۲.

[70] Etling, Bruce, Faris, Robert M., and Palfrey, John Gorham. Political change in the digital age: The fragility and promise of online organizing. *The Berkman Klein Center for Internet & Society at Harvard University*, http://muse.jhu.edu/journals/sais_review/summary/v030/30.2.etling.html, 2010.

[۷۱] فروند، ژولین. همان، ۱۲۹-۱۲۶.